

Розділ I

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

УДК 62(09)

Л.О. ГРІФФЕН

До питання про теоретичні основи пам'яtkознавства

Пам'яtkознавство поки що не досить чітко визначило своє положення в системі наук, зокрема, відмінність від історичного джерелознавства. Для цього необхідно розглянути суспільне значення пам'яток історії та культури як матеріальних об'єктів і їх роль у сфері соціалізації індивіда шляхом визначення ним своїх соціально-історичних координат.

Ключові слова: пам'яtkознавство, пам'ятки історії та культури, соціалізація, історичні джерела, інформація.

Пам'яtkознавство як окрема наука фактично оформилося в останній третині ХХ ст. Своім становленням воно завдячує істотному зростанню суспільної зацікавленості в охороні та збереженні історико-культурної спадщини. Якраз розвиток пам'яtkоохоронної роботи й став рушійною силою інтенсифікації пам'яtkознавчих досліджень, а відтак – і формування основних засад нової наукової дисципліни, що ставила своїм завданням виявлення, дослідження, збереження і використання пам'яток історії та культури. Від початку мали місце спроби визначити обсяг компетенції пам'яtkознавства як науки, його специфічні теоретичні й практичні завдання, місце серед інших наукових дисциплін, взаємозв'язок із ними.

Одне з перших обґрунтувань пам'яtkознавства як окремої науки спробував дати П.В. Боярський у статті «Теоретические основы памятниковедения (постановка проблемы)» [1]. Основні положення, викладені в даній статті, були потім розвинені автором у його монографії [2]. Відтоді до питання про теоретичні й методологічні проблеми пам'яtkознавства неодноразово зверталися різні дослідники [3], що розвивали й уточнювали основні положення П.В. Боярського, але в головному всі вони притримувалися запропонованих ним основних засад.

Згідно з формулюванням П.В. Боярського «предметом дослідження в галузі пам'яткознавства є інформація, вміщена у пам'ятках історії й культури. Завданнями пам'яткознавства є: розробка власних теоретико-методологічних принципів, що дозволяють вивчити ступінь адекватності пам'яток історичній дійсності; вироблення методів виявлення, відбору, вивчення, оцінки значимості й взаємозв'язків інформації, що міститься в них; методів цілеспрямованого використання інформації в навчальних і виховних цілях; розробка теоретичних основ комплексного збереження історико-культурного та природного середовища» [4]. При цьому основою пам'яткознавчого методу є «комплексний аналіз і міждисциплінарні дослідження цих об'єктів з метою одержання конкретних даних, необхідних для встановлення їх наукового, культурного, художнього, виховного й іншого значення, особливостей функціонування й взаємодії з навколишнім природним і антропогенним середовищем з метою ефективного управління охороною та збереженням історико-культурної спадщини» [5].

Зрештою, склалося загально прийнятне уявлення, що пам'яткознавство «комплексно вивчає різноманітні елементи історико-культурної спадщини (пам'ятки історії та культури) в їх нерозривній єдності як частини навколишнього природного та культурного середовища, теоретично узагальнює їх місце і роль у загальному культурно-історичному процесі, існуючий досвід їх дослідження та збереження в контексті їх оптимальної інтеграції в сучасну і майбутню систему функціонування суспільства як складного соціального комплексу»; а отже, «пам'яткознавство – соціальна наукова дисципліна, предметом якої є всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація пам'яток історії та культури як складової частини національної та всесвітньої культурної спадщини» [6].

Очевидно, що в основу усіх визначень, які стосуються пам'яткознавства, явно чи опосередковано покладено поняття пам'ятки історії та культури. Хоч пам'ятки історії та культури важливе місце займають не лише в пам'яткознавчій та пам'яткоохоронній діяльності, але й в історії науки і техніки, джерелознавстві, музеєзнавстві тощо; щодо пам'яткознавства ж вони взагалі посідають чільне місце, відповідно привертаючи до себе пильну увагу.

Матеріальне утворення, що складає об'єкт історико-культурної спадщини, котрий дійшов до нас із минулого, є джерелом інформації про це минуле, що дозволяють це саме минуле відтворити. Для періоду людської історії, коли ще не існувало писемності (тобто для переважної частини цієї історії) взагалі тільки певні матеріальні утворення й можуть таку інформацію. Але одержання відомостей про минуле – складний і суперечливий процес, що вимагає певних знань і прийомів дослідження. Спеціально цими проблемами займається така допоміжна історична дисципліна, як джерелознавство¹. Її мета як науки – знайти спосіб одержання від даного об'єкта як історичного джерела максимально повну та достовірну історичну інформацію [7]. Ця інформація повинна поповнити історичний тезаурус, за можливості заповнити існуючі білі плями. Значною мірою саме з позицій вироблених джерелознавством методологічних засад виконується

¹ Слід зазначити, що стосовно дописемного періоду історії цю функцію перше виконує археологія, котра виробила та широко розвинула відповідні прийоми і методи.

дослідження того чи іншого історичного об'єкта (в деяких випадках джерелознавство взагалі представляють не стільки наукою, скільки методом).

Виникає цілком слушне питання: якщо джерелознавство формує науковий підхід до тих чи інших збережених матеріальних утворень минулого, забезпечуючи отримання від них усієї можливої історичної інформації, то яка в такому разі роль залишається пам'яткознавству? Звичайно, крім власне досліджень, можна говорити про виявлення таких об'єктів, їхнє збереження тощо, але все це аж ніяк не виправдує існування якоїсь нової науки про ті ж історичні об'єкти, використовувани з тією ж метою отримання історичної інформації, бо все це стосується й джерелознавства. Крім того, ці питання вирішуються також у межах інших історичних дисциплін (наприклад, археології). Тому фахівців у галузі пам'яткознавства вказані проблеми (визначення його специфічних характеристик) турбують від початку конституювання останнього у вигляді окремої наукової дисципліни.

«У чому ж тоді відмінність пам'яткознавства від джерелознавства?» – ставить запитання П.В. Боярський, і відповідає: «У джерелознавстві застосування вчення про інформацію висуває вимогу підходу до історичного джерела як продукту функціонування системи: об'єкт-інформація-фахівець (де під об'єктом розуміється те або інше першоджерело наших знань про минуле). Але пам'ятки володіють не лише суто науковою цінністю. Вони несуть у собі виховні, загальноосвітні, естетичні функції» [8]. Тому «для розкриття суб'єктові (глядачеві) історичної, естетичної, наукової інформації, розміщеної в пам'ятці, необхідно розглядати підхід до пам'ятки як продукту більш складної системи, ніж це прийнято в джерелознавстві, що її схематично можна зобразити так: об'єкт-інформація-фахівець-глядач» [9].

Однак навряд чи можна погодитися, що запропоновані П.В. Боярським «функціональні схеми» переконливо пояснюють відмінність між джерелознавством і пам'яткознавством. З цих «схем» випливає, що пам'яткознавство просто додає до джерелознавства ще одну (не наукову) ланку – кінцевого «споживача». Але ж і в історії використання джерела історичних відомостей, якщо воно замикається на дослідникові, не можна вважати завершеним. Тільки доведення отриманої інформації до широкого загалу (зрозуміло, в істотно обробленому вигляді), введення її до широкого обігу, перетворення на один із факторів функціонування суспільства може вважатися виконанням завдання історії як науки. Тільки в даному разі кінцевим суб'єктом сприйняття інформації є скоріше «слухач» (або «читач»), ніж «глядач». Інакше кажучи: при сприйнятті отриманої історичної інформації широкою (насамперед, науковою) громадськістю наявність самого первинного джерела не є конче потрібною. Однак відомо, що й у цьому випадку візуальна інформація сприяє кращому сприйняттю історичних відомостей. З іншого боку, саме собою зореве сприйняття пам'ятки історії та культури також не вирішує завдання; воно повинно, як правило, мати вербальний супровід. Відтак, стосовно «функціональної схеми» розходження між історичним джерелом і пам'яткою історії та культури навряд чи можна визнати таким істотним, як це здавалося П.В. Боярському.

У наведених вище висловленнях стосовно пам'яток історії та культури згадується ще один вид інформації, відсутній під час розгляду інформації від історичного джерела – естетична інформація. Щоправда, П.В. Боярський не визначає, що він у даному разі має на увазі під цим видом інформації. А це дуже суттєвий момент. У естетиці взагалі під естетичним (у позитивному сенсі) розуміється прекрасне. Чи може бути носієм естетичної інформації в цьому розумінні іржавий гвинтівковий ствол періоду II Світової війни, виставлений для огляду на музейному стенді? Сумнівно. Але з погляду автора «під час вивчення емоційно-художнього, естетичного впливу пам'ятки на глядача можливий розгляд пам'ятки як продукту функціонування системи: об'єкт-інформація-глядач» [10]. Інакше кажучи, мова йде не тільки про естетичну, але й «емоційно-художню» інформацію, що надходить від об'єкта до глядача (яка, виходить, уже не потребує проміжної ланки – «фахівця»). Так, згаданий іржавий ствол дійсно може викликати в останнього емоційну реакцію, але далеко не «емоційно-художню» (тому що це не твір мистецтва, виключно який і може викликати відповідне ставлення до об'єкта).

Але, так чи інакше, в остаточному підсумку виявляється, що якраз особливий вид інформації, який надходить від об'єкта до суб'єкта (якщо об'єкт – пам'ятка історії та культури), відрізняє даний випадок від одержання інформації від об'єкта-історичного джерела. Однак, тоді виходить, що саме цей особливий вид інформації і є характерним для пам'яток історії та культури, й відповідно саме він, здавалося б, і повинен стати головним і специфічним предметом дослідження в пам'ятокзнавстві. Але цього якраз і не відбувається. Звичайно, завжди, коли мова йде про пам'ятки історії та культури, згадується їхня виховна роль. Однак, основним все-таки вважається «вироблення методів виявлення, відбору, вивчення, оцінки значимості й взаємозв'язків інформації, що міститься в них», «всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація пам'яток історії та культури» – у найбільш загальному вигляді.

Але для того, щоб пам'ятки історії та культури взагалі могли стати об'єктом наукового дослідження, вони повинні бути в той чи інший спосіб виділені серед різноманіття існуючих об'єктів реального світу. На жаль, сьогодні немає достатніх підстав вважати, що завдання визначення самого поняття пам'ятки історії та культури вирішене цілком задовільно, хоча в цьому напрямку різними дослідниками виконана значна робота. То ж спробуємо спочатку розглянути пам'ятку історії та культури як певний матеріальний об'єкт.

Насамперед, будемо виходити з того, що будь-яка пам'ятка має своє реальне буття в матеріальному світі, тобто є матеріальним утворенням². І якщо пам'ятки історії та культури у сукупності дійсно становлять якийсь особливий вид (клас) цих матеріальних утворень, то завдання полягає в тому, щоб їх виділити серед решти за певними ознаками.

Яким чином узагалі можна було б класифікувати матеріальні утворення? Насамперед, будь-які з тих утворень, з якими зіштовхується суспільна людина,

² Тому що тут йдеться саме про матеріальну культуру людства, тобто про комплекс тих історико-культурних явищ, котрі так чи інакше зафіксовані як певні матеріальні утворення. Щодо пам'яток так званої «духовної культури», то це питання потребує окремого розгляду.

цілком природно розпадаються на дві істотно відмінні групи. До першої належать ті, які виникли в результаті об'єктивних природних процесів, що не залежать від людської діяльності – природні утворення. До другої – ті, котрі своїм існуванням завдячують людській діяльності, що перетворює наданий природою матеріал на штучні утворення – артефакти (див. рис. 1).

Між указаними обома групами об'єктів існує істотна різниця. Джон Д'юї представляє її так:

Припустимо заради пояснення, що прекрасно зроблений предмет, будова якого й пропорції приємні для сприйняття, приймається нами як витвір яких-небудь первісних людей. Але ось з'являється підстава для доказу того, що він є випадковим природним продуктом. Як зовнішня річ, він і тепер є точно таким, як був раніше. Однак, він відразу перестає бути твором мистецтва й стає природною «дивиною». Тепер він перебуває в музеї природної історії, а не в музеї мистецтва [11].

Не перестаючи бути тим самим матеріальним утворенням, але не будучи результатом утілення людських потенцій, даний предмет втрачає підстави для сприйняття його в якості пам'ятки історії та культури, оскільки природні утворення виникають унаслідок не суспільних, а природних процесів відповідно до дії законів природи – тобто поза будь-якою «зовнішньою» доцільністю; об'єкти ж, що виникають унаслідок людської діяльності, обов'язково продукуються з тією або іншою метою. Інакше кажучи, в останньому випадку ми маємо артефакт – штучне утворення, створене суспільною людиною з певною метою.

Окремо слід зазначити матеріальні утворення, які є об'єктивним наслідком функціонування людини як природної ж істоти у навколишньому середовищі. Ця група об'єктів (а тут варто було б говорити не стільки про «нові» об'єкти, скільки про певні зміни в природних утвореннях) якщо не за формою (і за масштабом), то за сутністю не відрізняється від наслідків функціонування тварини (у певному сенсі – взагалі будь-якої живої істоти), тобто також виникає об'єктивно, без усвідомленої мети. Внаслідок її «біологічної» специфіки й нетривкості, цю групу об'єктів слід також зарахувати до своєрідних природних утворень, і навряд чи є сенс розглядати ці об'єкти як пам'ятки історії та культури.

Інша справа – утворення, які виникли внаслідок свідомих намірів людини створити ті чи інші матеріальні об'єкти. Робиться це завжди для задоволення певних людських потреб, тому їхня класифікація усередині даного виду має бути тісно пов'язаною з класифікацією відповідних потреб. Зрештою, саме такий характер створення потрібних людині об'єктів (об'єктів, які прямо або опосередковано задовольняють потреби людини) визначає поява ще одного виду утворень, які хоч і не мають «доцільного» характеру, але з'являються внаслідок функціонування людини не просто як біологічної істоти, а як елемента суспільства, що займається доцільним виробництвом речей. Маються на увазі відходи виробництва, які також виникають внаслідок доцільних дій суспільної людини, але «поза метою» останніх. Хоча вони марні, нерідко – навіть – шкідливі, вони теж є елементами історико-культурної спадщини, оскільки їхня поява є також наслідком цілеспрямованої діяльності зі створення необхідних речей.

Таким чином, із погляду їхньої ролі як пам'яток нас цікавить група об'єктів, що створюються суспільною людиною для задоволення своїх (індивідуальних і суспільних) потреб. Власне ці об'єкти у своїй сукупності й становлять нашу культурно-історичну спадщину. Як уже було зазначено, їхня класифікація може здійснюватися відповідно до характеру потреб, які цими матеріальними утвореннями задовольняються [12]. Проте, в першу чергу варто розглянути іншу підставу для класифікації.

Функціонування будь-якої живої істоти у навколишнім середовищі представляє собою взаємодію її з цим середовищем – за допомогою певних органів цієї істоти. Що стосується тварин, то в низці випадків вони додатково утворюють певні «зовнішні» матеріальні структури (від павутиння до бобрової греблі), призначені для підвищення ефективності такої взаємодії, які можна було б назвати «прототехнікою». У людини цей момент одержав досить істотний розвиток у вигляді комплексу відповідних матеріальних утворень – техніки, що являє собою вже якісно інше явище. Значною мірою дана якісна відмінність визначається характером взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Річ у тім, що взаємодію з навколишнім середовищем людина здійснює не як окремих індивід, а як елемент структури більш високого порядку – суспільства, що саме собою представляє певну цілісність, взаємодіючи із середовищем саме в цій якості. Якраз із метою матеріальної взаємодії з нею суспільство створює певну систему матеріальних утворень – технічних пристроїв. Технічні пристрої в комплексі становлять певну техносферу, розташовану між суспільством і

навколишнім середовищем, через яку здійснюється взаємодія між ними. Ці пристрої в основному й становлять важливий вид пам'яток – пам'ятки техніки, що розрізняються стосовно призначення відповідних технічних пристроїв.

Предмети, котрі задовольняють потреби людини, є предметами споживання – предметами, які в сукупності становлять комплекс технічних пристроїв – основу для безпосередньої взаємодії суспільства (через індивідів) з навколишнім середовищем. Структура первісної техніки відповідно й формувалася. Але з часом ця структура ускладнювалася, і в сучасному суспільстві вона отримала вигляд, представлений на рис. 2.

Надамо до нього деякі пояснення. На самому початку свого існування первісна людина переважно знаходила потрібні їй для споживання предмети у природі в готовому вигляді (як і основну частину їжі). Але повністю задовольнити індивідуальні потреби це не могло. Тому частина предметів, необхідних для задоволення даних потреб людини, вона створювала сама.

У більшості випадків для вказаної мети досить було впливу на природні об'єкти за допомогою власних органів, але вже із самого початку для цього використовувалися й спеціально виготовлені технічні пристрої. Іншими словами, крім технічних предметів, безпосередньо пов'язаних зі споживанням, в людському суспільстві виникли і використовуються також інші штучно створені об'єкти – знаряддя для виготовлення цих предметів, а також для добування й переробки інших предметів споживання (насамперед харчових продуктів). Інакше кажучи, саме нестаток у предметах споживання, безпосередньо необхідних людині для її існування, котрі не «постачає» природа в готовому вигляді, викликає появу й розвиток особливого виду техніки (що для існування людини безпосередньо не потрібний) – знарядь виробництва.

Однак, виділення різних класів технічних пристроїв, у т.ч. розрізнення предметів споживання й знарядь їхнього виробництва, – відносно більш пізнє явище в розвитку суспільства, і є результатом цього розвитку. На першій стадії первісного суспільства такого поділу не існувало. Початково засоби виробництва фактично були злиті з побутовими пристроями, як і сам процес виробництва злитий із процесом безпосереднього функціонування людини: «Під час реконструкції побуту палеолітичної общини звертає на себе увагу те, що побут ще не виділився у самостійне явище, не відокремився від виробничої діяльності, злитий з природним оточенням» [13]. Сказане цілком чітко фіксує вихідну ситуацію; тільки от говорити скоріше б випадало навпаки: виробнича діяльність ще не виокремилася з побуту, тобто не відділилася від безпосереднього забезпечення існування людини.

Ця злитість (синкретичність) техніки визначалася як низьким рівнем її власного розвитку, так і, головним чином, відсутністю достатньо широкого розподілу

праці. Відповідно до зростання суспільної необхідності у виробництві, а отже – й у його знаряддях, останні все більше виокремлюються як особлива область техніки. Відбувалося це не відразу, але в міру розвитку суспільства виробнича діяльність стає окремою й усе більш важливою галуззю діяльності людини, знаряддя праці все більше й за функцією, і за структурою відокремлюються від побутових технічних пристроїв і в цілому одержують свій власний розвиток як певна й усе важливіша технічна підсистема. Характер же засобів виробництва значною мірою визначається тими конкретними завданнями з виготовлення технічних предметів, які вирішуються за їхньої допомоги. В міру ускладнення виробничих завдань число знарядь виробництва збільшується, самі вони теж ускладнюються. Здійснення виробничого процесу вимагало все більше технічних пристроїв, у т.ч. не спрямованих безпосередньо на перетворення вихідного матеріалу в заданий предмет, а на забезпечення для даного процесу необхідних умов. Комплекс таких пристроїв разом зі знаряддями праці й становить засоби виробництва.

Проте, види техніки жодним чином не обмежуються двома вказаними. І причиною, насамперед, є те, що потреби людини зовсім не обмежуються індивідуальними. Тому виникають види техніки, котрі призначені для задоволення суспільних потреб людини – людини як елемента певного соціуму.

Наприклад, це стосується військової техніки – специфічного виду техніки, що своїм виникненням зобов'язаний зміні структури суспільних відносин. У певних умовах суспільним утворенням сприймаються як навколишнє середовище даного структурного суспільного утворення також інші соціальні структури, тобто локальне суспільне утворення в певному відношенні сприймає інший соціум як елемент середовища, причому такий, що у певному розумінні протистоїть даному соціальному утворенню. Відносини даного соціального утворення з іншим соціальним утворенням (або взагалі соціальним «середовищем») й опосередковуються через військову техніку.

Останнє можливе у двох випадках – при координаційних і субординаційних стосунках. У першому випадку – це відносини між двома окремими соціальними утвореннями, що протистоять одне одному. Виникають вони при збільшенні контактів між первісними племенами, що відбувається на відносно пізньому етапі розвитку.

У монументальних розписах печерних галерей, у палеолітичних гравіюваннях на кістці є сцени полювання, але немає жодної, котра зображувала б зіткнення між людьми. Це досить показово. Пройде час, і ситуація різко зміниться. Уже в образотворчому мистецтві епохи мезоліту війни, сутички людей з людьми присутні як один з розповсюджених сюжетів [14].

З усе більшим соціальним розшаруванням, особливо зі становленням класового суспільства, всередині соціуму утворюється певне «ядро», що займає панівне становище відносно «периферії», статус якого підтримується в кінцевому рахунку силою зброї (субординаційні відносини).

Усі згадані типи матеріальних утворень – технічних пристроїв – звернуті від суспільства у бік оточуючого (природного чи соціального) середовища, тобто мають спрямований назовні (екстравертний) характер.

Тепер звернемося до іншого типу технічних предметів, спрямованість яких щодо соціальних утворень має характер внутрішній (інтравертний). Цілісність суспільства як соціального організму може досягатися лише завдяки зв'язкам між його елементами, що взаємодіють між собою за допомогою своїх органів. Але з кількісним ростом соціального організму та розширенням займаного ним ареалу зв'язки між елементами даного суспільного утворення (індивідами та їх частковими об'єднаннями) постійно ускладнюються. Тому цілком закономірно виникають технічні пристрої, котрі сприяють вирішенню даної проблеми – засоби комунікації.

Незважаючи на їхню розмаїтість, загалом існують лише 2 фундаментальні види зв'язку між елементами системи: матеріальний (речовинний і енергетичний) та інформаційний. Для підвищення їх ефективності й застосовується система штучних матеріальних агентів. Відповідно видам зв'язку таких штучно створених матеріальних утворень, тобто артефактів, у цій області також може бути два (й лише два!): ті, що забезпечують *матеріальну* та *інформаційну* взаємодію елементів усередині суспільства – *транспорт* і *зв'язок*. Обидва вони у сукупності створюють другу групу артефактів, що за певних умов стають пам'ятками історії й культури, яка складається з двох указаних підгруп.

Щодо пристроїв, пов'язаних із передачею матеріальних потоків, то, якщо не брати до уваги їх внутрішньої суспільної ролі, вони фактично не відрізняються від попередніх. Узагалі, з часом технічні пристрої, що мають своїм основним призначенням комунікацію з метою підтримання цілісності суспільства, у певних модифікаціях можуть виконувати роль елементів інших видів техніки (знарядь праці, предметів розкоші, зброї тощо). Щоправда, така поліфункціональність взагалі характерна для різних технічних пристроїв, які можуть функціонувати як елементи різних видів техніки (при цьому технічні пристрої часом навіть не повинні структурно змінюватись – часто лише функціональних змін). А ось пристрої, що пов'язані з інформаційними потоками, мають суттєво відмінний характер, оскільки тут ми маємо справу ще з одним, специфічним видом матеріальних утворень, котрі вже за своєю функцією не відносяться до технічних (у викладеному вище розумінні) пристроїв, являючись матеріальними носіями інформації – знаками. Хоча вони також можуть виконувати й інші функції, але цільове призначення знаків як матеріальних утворень – бути засобами передачі повідомлень між членами суспільства. Лише завдяки такій передачі знання, що їх має кожна окрема людина, стають суспільним надбанням, перетворюються на інтелектуальний доробок соціуму.

На відміну від суто технічних пристроїв інтравертного типу (технологічних засобів комунікації), що як пам'ятки мало чим відрізняються від елементів «зовнішньої» техносфери, знаки мають істотні відмінності, які визначаються їх роллю у забезпеченні функціонування суспільства, зокрема, у процесі мислення. Мислення, що є однією з основних визначальних ознак людини, як суспільний процес є переробкою інформації в ідеальному вигляді, «в голові» індивідів. Але воно водночас містить у собі також передачу її між індивідами, її нагромадження, зберігання й формальну переробку за допомогою певних штучних матері-

альних утворень – знаків, котрі в цьому процесі виступають «у якості представника певного предмета чи предметів, властивості чи відношення предметів» [15]. При цьому знаки не тільки забезпечують таку передачу, але шляхом екстериоризації важливої складової розумового процесу й роблять його явищем суспільним, що дозволяє кожному його учасникові використовувати результати цього процесу «в головах» різних людей.

Отже, знаки є другим (поряд із власне технічними пристроями) видом штучних матеріальних утворень, що забезпечують функціонування суспільства як цілісного організму. Знаки, що передають інформацію між членами суспільства, забезпечують узгодженість дій при спільному використанні потрібного для цих дій обсягу знань, перетворюючи здобуті окремими індивідами відомості на загальне надбання. І якщо технічні пристрої утворюють для суспільства техносферу, то знаки, що у своїй сукупності як матеріальні носії вміщують всю інформацію, котра складає інтелектуальний доробок людства, у взаємодії з їхньою ідеальною складовою дійсно створюють для суспільства певну «ноосферу».

Однак, інформаційні зв'язки між членами суспільства не обмежуються лише передачею прагматичної інформації. Ще «в матеріальній культурі людини давньокам'яного віку виділяється група виробів, виготовлення яких не справляє безпосереднього впливу на задоволення насущних матеріальних потреб. Це, насамперед, прикраси різного роду, матеріали для розфарбовування, твори мистецтва. У деяких пам'ятках їхній обсяг значний і вимагав чималих трудових витрат щодо їх виготовлення. До невиробничих трудових витрат відносяться дії різного роду. В цьому плані можна розглядати й надлишкову з утилітарної точки зору архітектуру деяких споруд із кісток мамонта» [16]. Можливо, найбільш вражаюче така «надлишковість» у подальшому проявилася в єгипетських пірамідах.

Але «надлишкове з утилітарної точки зору», тобто з точки зору задоволення індивідуальних потреб, може бути конче необхідним з точки зору задоволення потреб соціальних. Свої соціальні функції вказані об'єкти виконують також за рахунок передачі через них інформації між членами суспільства, котра, однак, відрізняється від інформації прагматичної. Ці функції досить різноманітні й визначаються якраз характером інформації, що передається ними.

Справа в тому, що інформація, яка передається в людському суспільстві, не однорідна. Можна розрізнити два її істотно відмінних типи. Визначається їх наявність тим завданням, які ця інформація виконує. Адже якщо інформаційні потоки всередині суспільства забезпечують його функціонування в оточуючому середовищі як певної цілісності, то вони повинні виконувати щонайменше два важливих завдання: надавати індивідам інформацію про умови та мету діяльності (а) і створювати певний стимул до неї (б). Відповідно, з розвитком суспільства сформувалося й два специфічні види інформації, що нею обмінюються індивіди (див. рис. 3). Перший із них можна було б назвати семантичною інформацією, що надає набір відомостей про об'єкти реального світу та їхні зв'язки. Ця інформація поповнює наявний у нас інформаційний тезаурус, що дозволяє сформулювати програму діяльності. Другий вид інформації, що її можна було б назвати інформацією аксіологічною, формує наше ставлення до об'єктів. Вона

викликає емоції, які насамкінець стануть стимулом до дії. Хоча в науковій літературі й мають місце певного роду виділення цих видів інформації, проте, робиться це далеко не завжди і не досить виразно. Оскільки в даній статті немає можливості детально зупинитися на даному дуже важливому питанні, пошлемося на попередню нашу роботу, де якраз розглядається природа та характеристики цих видів інформації [17]. Для передачі обох видів інформації застосовуються різноманітні засоби та матеріальні носії (знаки).

Перш за все, під час передавання інформації між членами суспільства фундаментальне положення посідає мова, котра вбирає в себе обидва її види. Значною мірою це стосується інших знаків (наприклад, жестів), що можуть подаватися із застосуванням лише безпосередніх можливостей людини і без використання допоміжних матеріальних утворень. Усі ці види знаків використовуються як для обміну інформацією між людьми (спілкування), так і для того, щоб справити на сприймаючу сторону певне враження, впливаючи таким чином на її актуальну чи потенційну поведінку. Не вдаючись до детального висвітлення цього питання, скажемо, що це може бути інформація естетична, для передачі якої використовується власна або запозичена художня творчість, або така, котру можна умовно назвати етичною (що підкреслює внутрішні якості чи зовнішні соціальні можливості індивіда). Проте, пам'ятками історії та культури вказані знаки можуть стати лише тоді, коли для їх фіксації використовуються певні матеріальні утворення. Як приклади, крім вказаних вище, можна вказати художні твори та письмові документи. Можуть використовуватися й речі, котрі, маючи певне практичне призначення, водночас є «знаком чогось іншого (влади, святості, благородства, сили, багатства, мудрості тощо)» [18]. Зі становленням класового суспільства деякі аналогічні речі утворюють, навіть, окремий вид матеріальних об'єктів – предметів розкоші, які на етапі класової організації суспільства істотно сприяють його структуруванню, виділяючи певним чином панівну соціальну групу із решти.

У багатьох конкретних випадках розділення матеріальних об'єктів на технічні пристрої та знаки є досить умовним. Скажімо, часом знак, що є матеріальним носієм інформації, може розглядатися і як особливий технічний пристрій, іноді досить складний (наприклад, залізничний семафор). А технічний пристрій, створений з утилітарною метою, служити певним знаком (наприклад, наручний годинник престижної фірми). Взагалі, «кожен елемент зовнішнього середовища як соціокультурного явища має певне значення для людини <...> Причому функції речі та її значення не тотожні» [19]. Але те, що в остаточному підсумку

практично кожен створений людиною матеріальний предмет грає дві «соціальні» ролі, природно, не скасовує принципового розходження двох зазначених систем штучних матеріальних об'єктів за їх основними соціальними функціями, а отже, і за тими законами, відповідно до яких ці функції реалізуються.

Дві складові (два види) інформації також тісно переплетені між собою, взаємодіють та взаємно обумовлюють одна одну, але це не виключає їхньої специфіки та провідної ролі однієї з них у кожному конкретному випадку. І тут знову варто повернутися до питання про розрізнення компетенції джерелознавства та пам'яткознавства. Історичні артефакти вивчаються ними з точки зору передачі різного гатунку інформації. Проте, історичне джерело використовується нами насамперед для одержання семантичної інформації про минуле. Стосовно ж пам'яток історії та культури на перший план виходить інформація аксіологічна. Хоча мова тут йде, власне, зовсім не про інформацію, котра в ці пам'ятки (це перше стосується знаків) була свого часу закладена.

Коли мова йде про артефакти як про пам'ятки історії та культури, надзвичайно важливо підкреслити одну дуже суттєву обставину. З точки зору як джерелознавства, так і пам'яткознавства істотно те, що всі об'єкти історико-культурної спадщини як такі, що породжені певним суспільством, крім своїх технологічних функцій (тобто матеріальної взаємодії чи передачі повідомлень, для чого свого часу й призначалися), додатково несуть (для нас!) у собі інформацію про це суспільство, а отже, за певних умов можуть стати його пам'ятками. Саме це й робить їх як історичними джерелами, так і пам'ятками історії та культури.

Будь-яка «культура – це інформація. Справді, навіть якщо ми маємо справу з т.зв. пам'ятками матеріальної культури, наприклад, засобами виробництва, варто мати на увазі, що всі ці предмети в суспільстві, що їх створює й використовує, відіграють подвійну роль: з одного боку вони служать практичній меті, а з іншого, конденсуючи в собі досвід попередньої трудової діяльності, виступають як засіб зберігання й передачі інформації» [20], що якраз і характеризує дане суспільство. Те саме стосується й знаків, що крім виконання своєї основної функції – передачі інформації всередині даного соціального організму, несуть також додаткову, істотно іншу інформацію – інформацію про те суспільство, котре їх створило. Остання і складає предмет пам'яткознавства. Тобто як історичними джерелами, так і пам'ятками історії та культури стають артефакти минулого, вилучені сьогодні зі своїх основних функцій (технологічних чи комунікативних) і використовувані як матеріальна фіксація характеристик суспільства, що їх створило. І лише в другу чергу як допоміжний момент має значення їх розподіл на типи, види і групи, про які йшлося вище.

Щодо специфічної ролі вказаних предметів як пам'яток історії та культури, зокрема тих, що знаходяться у зібраннях музеїв, то тут сцієнтична складова є підпорядкованою головній меті, що стоїть перед музеями взагалі й перед кожним з цих предметів зокрема – створення та «впровадження» відчуття духовної єдності сучасників із минулим [21]. У даному разі для пам'ятки – музейного предмета головним є не наукова інформація, котру вона може надати, а втілення в ній духовної суті пращурів, матеріальне опредмечення їх соціального й істо-

ричного буття. Тут пам'ятка – основа соціалізації сучасного індивіда шляхом свідомого та підсвідомого визначення ним (за допомогою цієї пам'ятки) власних соціально-історичних координат у цілісному процесі соціального розвитку. Відомий теоретик музейної справи Ф. Вайдагер писав: «Музеї <...> були створені для того, щоб допомогти всім зацікавленим краще зрозуміти себе й своє місце в цьому світі». З його точки зору «музей – <...> вияв пам'яті, спільної для усіх людей <...> школа для виховання молоді» [22].

У цьому процесі пам'ятка історії та культури грає роль своєрідної «реперної точки» відліку в багатокординатній соціальній системі, в котрій існує особистість. Причому такі «точки» для створення цілісної «шкали» не повинні бути поодинокими, їх повинно бути достатньо, щоб вони могли утворити певну систему, яка має бути, з одного боку, розгалуженою в часі й інших соціально-історичних вимірах, а з іншого – «укоріненою» через логічний, генетичний та інші види зв'язку між пам'ятками. Недаремно специфічною «одиницею» музейного показу є не поодинокі пам'ятка історії та культури (експонат), а їх певна система (експозиція). Останніми питаннями займається музеєзнавство (музеологія).

Щодо завдань пам'яткознавства як науки, то їх слід формулювати відповідно до методів і засобів вивчення вказаних специфічних властивостей об'єктів історико-культурної спадщини. Як указано вище, завданням пам'яткознавства вважається визначати «ступінь адекватності пам'яток історичній дійсності» [23]. Але ж ця сама «історична дійсність» сьогодні у повному обсязі вже не існує у своїй матеріальній реальності – лише у наших уявленнях про неї. Формуються ці уявлення різними шляхами, зокрема, й на основі джерелознавчих досліджень матеріальних свідчень цієї минулої дійсності, що дійшли до нас. А ось для пам'яткознавства цілком слушно ставиться зворотне завдання – визначити адекватність даного артефакту вже сформованим історичним уявленням. Тобто його вивчення має бути спрямованим не стільки на отримання додаткових історичних відомостей, скільки на досягнення цієї мети – встановлення його відповідності певній історичній дійсності як її пам'ятки. Звичайно, отримання історично достовірної інформації також відіграє певну роль. Але цей процес підпорядкований основній меті, що ставиться перед артефактом як пам'ятки історії та культури: емоційно «занурити» сьогоdnішній сприймаючий суб'єкт у минуле, зв'язавши їх, відтак, між собою.

Постає питання: навіщо взагалі потрібне таке емоційне «занурення»? Хіба для пізнання минулого не досить отриманих знань унаслідок аналізу семантичної інформації від об'єкта (даного й інших) як історичного джерела? Досить – якщо мова саме про пізнання. Але якщо справа стосується формування людини як функціонуючого елемента суспільства – ні. Як уже було сказано, семантична інформація забезпечує лише аналіз умов для тієї чи іншої діяльності. І лише аксіологічна інформація формує стимули до неї – «розум залишається бездіяльним, поки пристрасті не нададуть йому руху» [24]. Щоб людина функціонувала не як ізольований індивід, а як елемент суспільства, замало одного, бодай повного, набору відомостей про умови цього функціонування. Людина повинна прагнути функціонувати в даній якості – елементу даного суспільства, тобто має відбу-

тися її соціалізація. Соціалізація ж, окрім багатьох чого іншого, як один із найважливіших складових емоційного включення в соціум, якраз передбачає емоційне визначення індивідом своїх особистих соціально-історичних координат.

Можливість емоційно визначити свої соціально-історичні координати дає лише та аксіологічна інформація, що її несе в собі пам'ятка історії та культури. Це повинна бути автентична річ у своїй тілесній реальності – *краще один раз побачити, ніж сто разів почути*. Тому щодо пам'яток скієнтична складова є підпорядкованою головній цілі – створенню та «впровадженню» відчуття духовної єдності сучасників з минулим. Тут для пам'ятки головне не наукова інформація, котру вона може надати, а втілення в ній духовної суті пращурів, конкретно-матеріальне опредмечення їхнього соціального й історичного буття. Таким чином пам'ятка – основа соціалізації індивіда шляхом як свідомого, так і підсвідомого визначення ним свого місця у цілісному процесі соціального розвитку.

Сказане вище графічно представлено схемою (див. рис. 4). Як бачимо, певний артефакт, що дістався нам із минулого, має, так би мовити, дві «іпостасі». З одного боку він залишається тим-таки матеріальним утворенням, створеним суспільною людиною з конкретною метою – для виконання свого часу певних технологічних функцій. Таких функцій може бути дві: взаємодія суспільства з оточуючим середовищем і передача матеріальних або інформаційних потоків усередині суспільства. На схемі ця його «іпостась» позначена як «артефакт-І», – таким він був у минулому. З іншого боку, відносно сучасності, дане матеріальне утворення (той-таки артефакт) повернуто своєю другою «іпостассю», виступаючи носієм інформаційного потоку, що дає нам сьогодні відомості про суспільство, котре колись створило й використовувало дане матеріальне утворення («артефакт-ІІ») і котре як пам'ятка його історії та культури дійшло до нас із минулого. Така інформація не лише дає наукові відомості, але й забезпечує суб'єкту емоційну можливість «зануритися» в минуле.

Таке «занурення» можливе лише тоді, коли суб'єкт емоційно пов'язує себе з минулими, тобто за рахунок аксіологічної інформації. В силу її специфіки ця інформація не може бути отримана опосередковано – лише під час безпосереднього сприйняття об'єкта в його тілесності, тобто у вигляді автентичної пам'ятки. Проте, досягти такого результату можна тільки пов'язавши даний матеріальний об'єкт із історичним контекстом свого часу – через використання певного історичного тезаурусу, створеного за допомогою всіх доступних історичних джерел.

Відтак, стосовно артефакту як пам'ятки історії та культури (буде це «нерухома пам'ятка» чи музейний предмет) завдання має

у певному сенсі зворотній характер щодо того, котре виникає під час його розгляду як історичного джерела (навіть коли мова йде про той самий об'єкт). Якщо в останньому випадку це завдання – поповнити історичний «контекст» (тезаурус), то в першому – «вмістити» артефакт у цей контекст, точніше – «поповнити» контекстом артефакт, перетворюючи його тим самим із простого матеріального утворення на пам'ятку історії та культури.

Підсумовуючи викладене, ще раз наголосимо: щоб артефакт став історичним джерелом або пам'яткою історії та культури, він повинен бути певним чином вилученим зі своєї утилітарної функції (тобто безпосередніх технологічних функцій, призначених суспільством, що його створило, щодо зв'язку з навколишнім середовищем, руху матеріальних потоків або передачі інформації між елементами суспільства). У цьому випадку на перший план і виходять його [артефакту] здатність відображати суспільство, що його породило, – це надає артефактові функції інформаційного посередника між минулим і сучасністю. Інакше кажучи: артефакт стає історичним джерелом або пам'яткою історії та культури, виконуючи відповідно різну функцію у зв'язку минулого із сучасністю, належачи у першому випадку до предмету вивчення джерелознавства, у другому – пам'яткознавства.

Якщо питання стосується пам'яткознавства, то до завдання одержання інформації про минуле нерідко як достатньо важливе додається завдання певного впливу на сучасників. Однак, по-перше, таке завдання ставиться лише поряд із пізнавальною метою – навіть, у певному розумінні в якості другорядного стосовно останніх, по-друге – характер цього впливу представлявся досить невизначено й розмито, тоді як подібний специфічний вплив на суб'єкт сприйняття пам'ятки історії та культури (порівняно з історичним джерелом) вимагає, щоб саме особливий вид інформації, що надходить від об'єкта до суб'єкта, вважався визначальним щодо завдань власне пам'яткознавства як науки і став у ньому головним та специфічним предметом дослідження. На жаль, якраз цього поки-що й не відбувається – бо не відбувається виділення даного особливого виду інформації. Це сьогодні й робить предмет пам'яткознавства як науки досить-таки розпливчастим і невизначим.

Ситуацію може змінити лише чітке розуміння суспільної ролі та значення артефакту, що дійшов до нас із минулого як пам'ятка історії та культури. Тільки у цьому разі пам'яткознавство як наука отримає своє чітке місце у системі інших наук. При цьому стосовно розгляду матеріальних об'єктів як історико-культурного надбання повинна враховуватися також подвійність інформації, про яку йшла мова відносно цих об'єктів у їх основних соціальних функціях. У цьому випадку пам'ятки теж є носіями як семантичної інформації, на якій ґрунтується наукове вивчення минулого, так і аксіологічної, що створює сучасне превентивне відчуття причетності до минулого, емоційне сприйняття його як генетичного коріння сучасності, бажання приймати його як витoki власного сьогоденішнього суспільного й індивідуального буття. Остання інформація і є специфічним предметом пам'яткознавства, фактично конституюючи його науковий статус. У даному випадку пам'яткознавство щодо предметів історико-культурної спадщини відіграє при-

близко ту ж роль, що й мистецтвознавство відносно художніх творів. Саме в цій функції жодна інша наукова дисципліна замінити пам'яткознавство не може.

Джерела та література

1. *Боярский П.В.* Теоретические основы памятниковедения (постановка проблемы) // Памятниковедение: Теория, методология, практика. – М., 1986. – С. 3–18.
2. *Боярский П.В.* Введение в памятниковедение. – М., 1990. – 218 с.
3. Наприклад, див.: *Дулов О.* Пам'яткознавство як наука // Пам'ятки України. – 1993. – № 1–6. – С. 139, 203–204; *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 289 с.; *Руденко С.П.* Про фундаментальні засади пам'яткознавства // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 14. – К., 2008. – С. 18–40.
4. *Боярский П.В.* Введение в памятниковедение... – С. 41.
5. Там само. – С. 19.
6. *Кот С.* Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 19.
7. *Антонович В.Б.* Курс лекцій з джерелознавства. – К., 1995. – 188 с.; Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990. – С. 3–4.
8. *Боярский П.В.* Введение в памятниковедение... – С. 39.
9. Там само. – С. 40.
10. Там само.
11. *Дьюи Дж.* Обладание опытом // Современная книга по эстетике. – М., 1957. – С. 149.
12. *Гриффен Л.О.* Техніка як об'єкт історико-технічних досліджень // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 34–50; *Гриффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М.* Пам'ятки техніки. – К., 2010. – 218 с.
13. *Гладких М.И.* Историческая интерпретация позднего палеолита (По материалам территории Украины): Автореф. дис. д.и.н.: 07.00.06 – Археология Украины. – Л., 1991. – С. 25.
14. *Аникович М.В.* Повседневная жизнь охотников на мамонтов. – М., 2004. – С. 296.
15. *Философская энциклопедия.* В 5 тт. – Т. 2. – М., 1962. – С. 177.
16. *Гладких М.И.* Вказана праця. – С. 42.
17. *Гриффен Л.А.* Общественный организм (введение в теоретическое обществоведение). – К., 2005. – С. 125–131.
18. *Лотман Ю.М.* К проблеме типологии культуры // Труды по знаковым системам. Уч. зап. Тартуского гос. ун-та. Вип. 198. – Тарту, 1967. – С. 34.
19. *Миролюбова Л.Р.* Вещная среда как феномен культуры. – Саратов, 1986. – С. 47.
20. *Лотман Ю.М.* Вказана праця. – С. 30.
21. *Кондратьев В.В.* Свойства музейного предмета и его использование // Музееведение. Проблемы использования и сохранения музейных ценностей (Сборник научных трудов НИТИК № 136). – М., 1985. – С. 9.
22. *Вайдахер Ф.* Музеология. – Львів, 2005. – С. 118.
23. *Боярский П.В.* Введение в памятниковедение... – С. 41.
24. *Гельвеций К.А.* Об уме. – М., 1938. – С. 263.

Гриффен Л.А. К вопросу о теоретических основах памятниковедения

Памятниковедение пока не достаточно четко определило свое положение в системе наук, в частности, отличие от исторического источниковедения. Для этого необходимо рассмотреть общественное значение памятников истории и культуры как материальных объектов и их роль в сфере социализации индивида путем определения им своих социально-исторических координат.

Ключевые слова: памятниковедение, памятники истории и культуры, социализация, исторические источники, информация.

Griffen L.O. To the question about theoretical bases of science about monuments

Science about monuments while not expressly enough defined the position in the system of sciences, in particular, difference from science about historical sources. For this purpose it is necessary to consider community sense of monuments of history and culture as financial objects and their role in the field of socialization of individual by determination by him the socially-historical co-ordinates.

Key words: monumentologic, history and culture monuments, socialization, historical sources, information.

УДК 351.853(091)(438.32)«12/20»

В.П. БАДЯК

Становлення засад пам'яткоохоронної роботи у Львові

Зроблено спробу з'ясувати історію збереження культурного надбання Львова на її початковому (дорадянському) етапі, коли домінувала функціональна, прагматична мотивація щодо проведення ремонтно-реконструктивних робіт, які згодом регламентувалися нормативно-правовими приписами, вели до формування пам'яткоохоронної системи. Наголошується, що в умовах перебування Львова під польським пануванням українці зазнавали дискримінації особливо в питаннях охорони історико-меморіальних пам'яток – упорядкування могил борцям за волю України.

Ключові слова: пам'яткознавство, пам'ятки історії та культури, історичні джерела, Львів.

Тема Львова у науково-дослідницькій, творчій царині завжди буде актуальною, хто б за неї не брався, тим паче, з різних ідеологічних уподобань. Кожний із дослідників, популяризаторів шукатиме в історії міста – неофіційній столиці західноукраїнського краю – «свою правду», переконуючи, що вона справжня, єдина. Це своєрідна «боротьба за Львів», напевно найтриваліша, якщо глянути на інші українські міста; вона велася по чергово чи водночас – і мілітарними, й інтелектуально-пропагандистськими методами й засобами.

Про Львів написано багато. Лише фортифікаціям «міста Лева» присвячені понад 70 праць українських, польських і російських дослідників [1].

За останнє десятиліття з'явилася низка фундаментальних праць, з-поміж яких виділимо трьохтомну «Історію Львова», «Архітектуру Львова», «Енциклопедію Львова» [2], робота над наступними томами якої ще продовжується, тощо. На жаль, «Звід пам'яток історії та культури Львова», розмова про який ведеться на урядовому рівні не один десяток років, досі невиданий. Переважно бракує грошей. Але якщо вони наче й були – приміром у 2006 р., коли гучно відзначали 750-річчя Львова, – то відповідальним за випуск «Зводу» не вистачило ні організаційної оперативності, ні наполегливості. Мовимо так, бо автор цих рядків був залучений до підготовки «Зводу», написав відповідний нарис із історії розвитку пам'яткоохоронної справи; текст зостався невикорис-